

I

STUDIE

TÉMA

Církve a krize v raném novověku

Petr V o r e l

CÍRKEVNÍ REFORMA BEZ ÚČASTI PŘEDSTAVITELŮ CÍRKVE.

**Augšpurský interim z roku 1548 jako mocenský nástroj císaře
Karla V.**

ABSTRACT

The Ecclesiastical Reform without the Participation of the Church Representatives. The Augsburg Interim of 1548 as Emperor Charles V's Tool of Power

This study's author points out a source that inspired the creation of the Augsburg Interim (1548) that has not been taken into consideration by existing historiography. It excludes Pope Paul III's direct influence on this document's creation given the escalated hostile relations between Emperor Charles V and the Pope that existed at the time when the document was published. According to the author, the Augsburg Interim was inspired mainly by principles of Bohemian compact Utraquism. To support this hypothesis, the author presents three main arguments: Firstly, an important representative of the Catholic Church, Cardinal Íñigo López de Mendoza y Zúñiga, recommended Emperor Charles V to take a similar approach to the issue of dual faith as employed by his brother Ferdinand in Bohemia. Secondly, the Augsburg Interim allows Lutherans in Germany only those things in which the compact Utraquists in Bohemia differed from Catholics – that is a different form of the Eucharist (i.e. “communion under both kinds”) and the possibility for priests to marry. Thirdly, during the final phase of the Council of Trent, King Ferdinand managed – with Cardinal Morone's support – to get a re-confirmation of compact Utraquism as an acceptable form of the Catholic Church. At that time, the medieval Bohemian compacts could serve as a suitable tool against dissemination of more radical branches of the Reformation.

Keywords: The Augsburg Interim – 1548 – Emperor Charles V – the Lutheran Reformation – the Philippists – the Flacians – Bohemian Utraquism

V historickém vývoji střední Evropy 16. století představuje klíčový mezník mocenský střet mezi císařem Karlem V. a stavovskou opozicí v Římsko-německé říši z let 1546–1555. Základní chronologické zakotvení tohoto období vymezila německá historiografie již na přelomu 19. a 20. století,¹⁾ což akceptujeme i v současné době.²⁾

Počátek tohoto střetu představuje tzv. šmalkaldská válka (1546–1547).³⁾ Šlo o relativně krátký vojenský konflikt mezi císařsko-papežskou koalicí a Šmalkaldskou jednotou. Ta původně vznikla roku 1531 jako obranný spolek, sdružující část luteránských knížat a říšských měst za účelem společné obrany luteránské víry, pokud by chtěl císař v praxi prosazovat tzv. edikt wormský (1521). Po deseti letech už se postupně rozšiřovaná a strukturálně upevňovaná Šmalkaldská jednota stala velmi vlivným uskupením, které vybudovalo uvnitř Římsko-německé říše vlastní správní a politický systém, výrazně konkurující císařské moci.⁴⁾

Neválčilo se primárně o víru či o prosazení protiluteránského ediktu wormského. Na straně císařské stála i řada vlivných luteránských knížat. Šlo o to, kdo vlastně v Německu vládne. A také o budoucnost. Může se Římsko-německá říše dál vyvíjet jako státní útvar spolkového typu, který císaře vůbec nepotřebuje? Že to funguje, to praxi prokazovala Šmalkaldská jednota.⁵⁾ Nebo bude postupně přetvářena v absolutistickou monarchii podle španělského vzoru?

V důsledku toho, jak onen konflikt probíhal a skončil, však nedošlo k naplnění ani jedné z těch dvou dlouhodobých perspektiv. Římsko-německá říše vývojově uvízla ve fázi územní, mocenské i konfesijní fragmentace. Neměla možnost koncentrovat zdroje ke koloniální expanzi, kterou v té době rychle rozvíjely ostatní evropské námořní mocnosti. Tuto novou podobu Německa, která se stala východiskem jeho několik století trvající mocenské marginalizace, předjímalo uzavření dohody o konfesijním rozdělení, tradičně označované jako augšpurský náboženský

¹⁾ Gottlob EGELHAAF, *Deutsche Geschichte im sechzehnten Jahrhundert bis zum Augsburger Religionsfrieden (Zeitalter der Reformation) II, 1526–1555*, Stuttgart 1892; Fritz HARTUNG, *Karl V. und die deutschen Reichsstände von 1546–1555*, Halle 1910, Darmstadt 1971.

²⁾ Petr VOREL, *The War of the Princes: The Bohemian Lands and the Holy Roman Empire 1546–1555*, Santa Helena (California) 2015.

³⁾ V německé ani jiné evropské historiografii této válce v posledních desetiletích zvláštní pozornost nebyla věnována, viz Petr VOREL, *Šmalkaldská válka v evropských dějinách 1546–1547*, Pardubice 2021, zde kap. „Vývoj historického bádání nad dějiny šmalkaldské války“ na s. 397–409.

⁴⁾ Gabriele HAUG-MORITZ, *Der Schmalkaldische Bund 1530–1541/42 – Eine Studie zu den genossenschaftlichen Strukturelementen der politischen Ordnung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation*, Leinfelden-Echterdingen 2002.

⁵⁾ Georg SCHMIDT, *Der Schmalkaldischen Bund und „Reichs-Staat“*, in: Verein für schmalkaldische Geschichte und Landeskunde (ed.), *Der Schmalkaldische Bund und die Stadt Schmalkalden*, Schmalkalden 1996, s. 3–18.

mír (1555).⁶⁾ Shoda tehdejších politiků na obecném principu „čí vláda, toho náboženství“, zavedeném v Římsko-německé říši, znamenala ukončení aktuálního konfliktu v Německu a ve svých důsledcích i vynucenou rezignaci Karla V. na císařský trůn a jeho útěk do Španělska. Následná konfesionalizace říšských teritoriálních knížectví⁷⁾ (kontrastující s principem multikonfesijního soužití, uplatňovaného ve stejné době v Čechách)⁸⁾ však vedla k výrazné politizaci konfesijní identity a po několika desetiletích k rozpoutání mnohem ničivějšího dlouhodobého konfliktu, který souhrnně nazýváme třicetiletá válka (1618–1648).

Než však říšská reprezentace dospěla roku 1555 k dohodě o tom, že o víře svých poddaných má do budoucna rozhodovat vládnoucí kníže, oťrásl Německem jiný konfesijní experiment: augšpurský interim z roku 1548.⁹⁾

Základní princip obou náboženských zákonů, přijatých říšskými sněmy konanými v letech 1548 a 1555 ve švábském Augšpurku (proto ta vazba na Augšpurský v názvu obou dokumentů), byl vlastně stejný. V obou případech rozhodla o konfesijních otázkách světská moc a prosadila své rozhodnutí bez ohledu na názory církevních autorit včetně papeže. V obou případech se církevní struktury (bez ohledu na konfesi) stávaly nástrojem politické moci. Rozdíl byl v tom, že od roku 1555 si právo rozhodovat o konfesijní identitě obyvatel na příslušném území osoboval každý teritoriální kníže (podle principu „já rozhoduji o tom, jako víru máš vyznávat; ty konvertuj, emigruj nebo zemři“), zatímco v roce 1548 se pokusil toto rozhodovací právo ovládnout sám císař Karel V. pro celou říši. Tak vznikl augšpurský interim, který podle svého tvůrce otvíral cestu k návratu luteránů zpět pod křídla katolické církve. Z hlediska konfesijního vlastně nevyhovoval vůbec nikomu, přesto představuje významný mezník v náboženských dějinách Německa. Období jeho formální platnosti a snahy o prosazování do praxe se totiž kryje s vrcholem mocenského vlivu Karla V. v Německu, což je období vymezené dvěma říšskými sněmy v Augšpurku (1547/48 a 1550/1551).¹⁰⁾

⁶⁾ Ke vzniku a principům augšpurského náboženského míru z roku 1555 nejnověji viz Martin WERNISCH, *Politické myšlení evropské reformace*, Praha 2011, s. 111–113.

⁷⁾ Heinrich R. SCHMIDT, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*, München 1992.

⁸⁾ Zdeněk V. DAVID, *Finding the Middle Way – The Utraquists' Liberal Challenge to Rome and Luther*, Washington 2003, s. 106–108 (český překlad této knihy viz TÝŽ, *Nalezení střední cesty: Liberální výzva utrakvistů Římu a Lutherovi*, Praha 2012); Petr VOREL, *The Importance of the Bohemian Reformation for the Political Culture of Central Europe from the 15th to the 17th century*, Comenius. Journal of Euro-American Civilization 2, 2015, s. 171–180.

⁹⁾ Horst RABE, *Reichsbund und Interim (Die Verfassungs- und Religionspolitik Karls V. und der Reichstag von Augsburg 1547/1548)*, Köln – Wien 1971; Luise SCHORN-SCHÜTTE (ed.), *Das Interim 1548/50 – Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*, Heidelberg 2005, s. 44–45.

¹⁰⁾ Gustav BOSSERT, *Das Interim in Württemberg*, Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte XII, 1-2 Stück, Halle 1895, s. 81–105.

Jak už samotný název augšpurského interimu napovídá,¹¹⁾ mělo jít jen o dočasné opatření, než se na věroučných otázkách v rámci říše dohodnou teologové katolického a luteránského tábora. To je ostatně výslovně uvedeno v původním názvu tohoto říšského zákona: „*Der Römischen-kaiserlichen Majestät Erklärung, wie es der Religion halben in Heiligen Reich bis zum Austrag des algemeinen Concilii gehalten werden soll.*“¹²⁾

Není už jen na samotném názvu toho dokumentu něco neobvyklého? „*Der Römischen-kaiserlichen Majestät Erklärung*“ (tedy „*Prohlášení Jeho Císařského Majestátu*“). Vždyť se jednalo o záležitosti víry, o kterých se na úrovni jemných nuancí přeli teologové už více než čtvrt století. A najednou jasnozřivý císař autoritativně prohlašuje, co se má v záležitosti náboženství v říši zachovávat?

Nařízení císaře Karla V. o konfesijním sjednocení říše bylo nečekané a překvapivé. A bylo projednáno neobvykle rychle.¹³⁾ Hlavní zásady nového církevního uspořádání předložil Karel V. říšskému sněmu ve stručném šestibodovém německém textu 15. května 1548.¹⁴⁾ Sněm pak tento návrh v textově rozšířené latinské verzi, členěné do 26 bodů, schválil jako nový říšský zákon už 30. června 1548.¹⁵⁾

Vlastně to zase tak překvapivé nebylo. Stavovská opozice v říši se nalézala v troskách. Šmalkaldský spolek se pod tíhou vleklé pozíční války v Podunají, kterou velká jihoněmecká říšská města už nebyla ochotna dál financovat, rozpadl v listopadu 1546. Pak už na vojenském poli císaři dál úspěšně vzdoroval na východoněmecké frontě jen saský kurfiřt Jan Fridrich II. a několik jeho spojenců. Vzali si ale příliš velké sousto. Nešlo najednou vojensky ovládat jáchymovskou důlní oblast v českém Krušnohoří a zároveň se účinně bránit španělským, italským a nizozemským žoldnérům, se kterými přitáhl Karel V. nejprve k Chebu, a pak do saského Polabí. V polním táboře na břehu Labe u Mühlberka byl saský kurfiřt nad ránem 24. dubna 1547 překvapen útokem císařského vojska a zajat.

Válka sice pokračovala v severozápadním Německu dál i po bitvě u Mühlberka,¹⁶⁾ ale většina původních členů Šmalkaldského spolku už se císaři vzdala nebo

¹¹⁾ Termín „interim“ přešel z latiny i do moderní italštiny ve smyslu „prozatímní správa“, tedy jako časově omezené opatření. Není to však oficiální název tohoto dokumentu, ale označení, které se následně objevilo při jeho tisku a v komentářích, které zdůrazňovaly dočasnost příslušného konfesijního zákona. Viz obrázek v příloze, též např. Wilhelm RADTKE (ed.), *Antonius Corvinus – Confutatio Augustani libri quem interim vocant 1548 (Eine wiedergefundene Streitschrift des Calenberger Reformators, nach der Abschrift in der Lüneburger Ratsbücherei)*, Göttingen 1936.

¹²⁾ Ursula MACHOCZEK (ed.), *Der Reichstag zu Augsburg 1547/48*, Deutsche Reichtagsakten unter Kaiser Karl V. I–III, München 2006, s. 83–91.

¹³⁾ W. RADTKE (ed.), *Antonius Corvinus*, s. 5.

¹⁴⁾ U. MACHOCZEK (ed.), *Der Reichstag zu Augsburg 1547/48*, Nr. 191, s. 1799–1802.

¹⁵⁾ Tamtéž, Nr. 210, s. 1910–1948.

¹⁶⁾ P. VOREL, *Šmalkaldská válka*, s. 315–334.

byla zajata. Císař mohl podruhé vyhlásit vítězství nad říšskou luteránskou opozicí (poprvé tak učinil předčasně už na podzim 1546) a nechal se od Tiziana vymalovat na známém jezdeckém portrétu jako „vítěz od Mühlberka“.

Své vojenské vítězství si chtěl císař pojistit i formálně. Již na podzim 1547 svolal do švábského Augšpurku říšský sněm. Na něm měly být projednány a schváleny strukturální změny říše v souladu se zájmy císaře. To byl hlavní záměr Karla V.: dát Římsko-německé říši novou vnitřní strukturu tak, aby mohl efektivně využívat ve svůj prospěch její ekonomický potenciál, oslabit vliv říšských knížat i měst a podřídit je autoritě císaře.¹⁷⁾ Vstřícnost účastníků sněmu vůči císařovým návrhům měla podpořit i přítomnost habsburského (přesněji řečeno španělsko-italského) vojska přímo ve městě, což bylo do té doby v říšské politice nemyslitelné. Přesto jednání o strukturálních změnách říše neprobíhala tak jednoduše, jak si Karel V. původně představoval. V tomto klíčovém bodě vlastně neuspěl, i když složitá politická jednání trvala několik měsíců.¹⁸⁾

Návrh na přijetí augšpurského interimu, se kterým císař vystoupil až v závěrečné fázi tohoto říšského sněmu, tak prošel sněmovním jednáním relativně hladce. Jevil se jako menší nebezpečí, než byly snahy císaře o prosazení kroků, které by vedly k přeměně říše v absolutisticky řízený stát. Pochopitelně už krátce po předložení toho návrhu se ozvaly hlasy, proč císař zasahuje do náboženských otázek, když od toho jsou zkušení teologové. Císař logicky kontroval argumentem, že teologové se mezi sebou nemohou dohodnout už mnoho let a on potřebuje v říši nastolit klid a pořádek. Ostatně stejně jde jen o dočasné provizorium.

V té době mohl Karel V. rozhodnout v této věci podle své vůle. Přesto se nevydal cestou rekatolizace (jak by mu formálně umožňoval stále platný wormský edikt), ale nabídl jiné řešení. Nemusel se ohlížet ani na papeže (s papežem Pavlem III. už tehdy v severní Itálii vedl válku, jak níže připomenu), ani na předáky luteránské opozice (ty hlavní měl ve svém vězení, ostatní byli rádi, že vyvázli jen s majetkovými sankcemi) a vlastně ani na přední luteránské teology. Sám Martin Luther již byl dva roky po smrti. Lutherovy nejvýznamnější nástupce, Filipa Melanchthona a Martina Bucera, dokázal císař na krátkou dobu přesvědčit, že jeho návrh (interpretovaný jako dočasné a tedy logicky nedokonalé opatření, které má sloužit jen pro uklidnění aktuální rozjitřené situace) může být i ku prospěchu luteránské strany.

To byl vlastně nakonec nejvýznamnější efekt augšpurského interimu: postoj luteránských autorit k tomuto říšskému konfesijnímu zákonu se stal příčinou rozštěpe-

¹⁷⁾ Volker PRESS, *Die Bundespläne Kaiser Karls V. und die Reichsverfassung*, in: Heinrich Lutz – Elisabeth Müller-Lückner (edd.), *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.*, München – Wien 1982, s. 55–106, zde s. 95–97; Heinz ANGERMEIER, *Reichsreform und Reformation*, München 1983, s. 42–43.

¹⁸⁾ H. RABE, *Reichsbund und Interim*, s. 273–294.

ní hlavního proudu německé reformace, tedy přímých žáků a následovníků Lutherových.

Byli to na jedné straně výše zmínění Filip Melanchthon a Martin Bucer jako hlavní představitelé té skupiny, která sice vyslovila nesouhlas s vlastním obsahem augšpurského interimu, ale doporučila jej dočasně akceptovat z politických důvodů. Tak se formovalo konsenzuální křídlo luteránské reformace, hledající politickou dohodu v zájmu zachování jisté míry náboženské svobody. Filip Melanchthon se pokusil oslabit praktický dopad interimu tím, že některé jeho principy (z hlediska tehdejší luteránské reformace těžko akceptovatelné) označil jako „nepodstatné“ („*adiaphora*“), jen jako součást vnějších formálních projevů, které se nedotýkají podstaty víry. Stoupenci tohoto směru byli označováni jako „filipisté“ a jejich pojetí se stalo inspirativní i pro české novoutrakvistické prostředí.¹⁹⁾ Proti Melanchthonově a Bucerově reakci na augšpurský interim se výrazně ohradil jiný (o generaci mladší) Lutherův žák Flacius Illyricus, působící tehdy v Magdeburku.²⁰⁾ Ten označil vstřícný postoj k augšpurskému interimu za zradu původních Lutherových myšlenek, formuloval principy luteránské ortodoxie a stal se jedním ze zakladatelů jedné z hlavních větví luteránské reformace druhé poloviny 16. století, jejíž stoupenci byli označováni jako „flaciáni“.

To jsou známá fakta z „politických dějin“ luteránské reformace.²¹⁾ K pochopení toho, proč Karel V. přistoupil k tak radikálnímu kroku, jakým bylo vydání augšpurského interimu, se však musíme vrátit o jedno desetiletí zpět. Tedy do doby, kdy se ještě dohoda mezi katolíky a luterány jevila nejen jako možná, ale dokonce měla přesnější obsahové i časové kontury.

Mám na mysli „časové okno“ let 1537–1542. Jeho pomyslné otevření představuje vznik návrhu na reformu církve z roku 1537, vzešlý přímo od vysokých představitelů římské kurie (Consilium de Emendanda Ecclesia),²²⁾ a uzavření mírové smlouvy císaře Karla V. s francouzským králem Františkem I. (Nice 1538).²³⁾ K náhlému a neočekávanému zavření onoho „časového okna“ došlo v důsledku vojenských událostí v létě roku 1542.

¹⁹⁾ Jaroslav PÁNEK, *Nation and Confession in the Czech Lands in the pre-White Mountain Period*, in: Eva Doležalová – Jaroslav Pánek (edd.), *Confession and Nation in the Era of Reformation. Central Europe in Comparative Perspective*, Prague 2011, s. 139–154.

²⁰⁾ Friedrich HÜLSSE, *Die Stadt Magdeburg im Kampfe für den Protestantismus während der Jahre 1547–1551*, Halle 1892.

²¹⁾ M. WERNISCH, *Politické myšlení evropské reformace*, s. 148–151.

²²⁾ Peter ELMER – Nick WEBB – Roberta WOOD (edd.), *The Renaissance in Europe – An Anthology*, New Haven – London 2000, s. 293–295, č. 60.

²³⁾ Heinrich LUTZ, *Kaiser Karl V., Frankreich und das Reich*, in: Heinrich Lutz – Friedrich Hermann Schubert – Hermann Weber (edd.), *Frankreich und das Reich im 16. und 17. Jahrhundert*, Göttingen 1968, s. 7–19.

Během těchto pěti let probíhala intenzivní jednání na dvou základních rovinách. Jednou bylo hledání formálního postupu, jak by mohlo dojít k odstranění konfesijního rozkolu západního křesťanství. Svolání všeobecného koncilu bylo stále vnímáno jako hlavní preferovaná varianta. V souvislosti s přípravou chystaného (ale neuskutečněného) koncilu roku 1538 formuloval sám Martin Luther tři základní podmínky, za kterých se budou zástupci luteránského tábora ochotni účastnit koncilových jednání – koncil musí být „svobodný“, „německý“ a „křesťanský“. Už v té době se však jako alternativní řešení nabízela jednak vnitroněmecká cesta konfesijního usmíření, realizovaná bez ohledu na stanovisko papežské (to byla varianta, o kterou v oblasti svého vlivu usiloval kolínský arcibiskup Herman von Wied), jednak řešení politické, ke kterému se na sklonku svého života stále více upínal Martin Luther (sjednocení Německa císařem, který luteránskou reformaci bude akceptovat).

Druhou rovinou byla praktická politika. Tedy hledání postupů, které budou pro tu či onu stranu nejvýhodnější a přinesou jí mocenský zisk. Hlavními interními aktéry tohoto složitého procesu byli v té době císař Karel V. (současně vládce španělského impéria, k němuž patřila podstatná část Itálie), papež Pavel III. a vůdcové Šmalkaldské jednoty. Zvnějšku průběh mocenského vývoje v Německu ovlivňovali především francouzský král František I. a jeho dlouhodobý spojenec, turecký sultán Sulejman I., a také anglický král Jindřich VIII. Sekundární (ale v jistých chvílích zásadní) roli sehrával i císařův bratr, král Ferdinand I. a Janovská republika jako stále ještě významná námořní mocnost ve Středomoří. Středobodem tehdejší evropské politiky byl dlouhodobý konflikt Habsburků s Francií a s Osmanskou říší.

Na francouzské frontě přinesla sice mírová smlouva z Nice (1538) dočasný klid zbraní, ale ve válce s Osmanskou říší Habsburkové v roce 1541 prohrávali na všech frontách (zkáza španělského loďstva u břehů Alžíru, výrazné úspěchy Turků na Balkáně a obsazení Budína). Akutní potřeba zajistit v Německu finanční zdroje k obraně habsburských dědičných zemí vedla k rozsáhlým ústupkům v otázkách konfesijních. Tak byla roku 1542 na říšském sněmu ve Špýru schválena aktualizovaná verze tzv. norimberského náboženského míru,²⁴⁾ kterým císař v říši na osm let (nedojde-li dříve k dohodě na církevním koncilu) garantoval, že nebude vůči luteránům uplatňovat wormský edikt.²⁵⁾ Tuto konfesijní dohodu provázela rozsáhlá diplomatická aktivita, jejímž cílem mělo být vypravení velkého společného křesťanského vojska na balkánskou frontu.

²⁴⁾ Silvia SCHWEINZER-RURIAN (ed.), *Der Reichstag zu Speyer 1542*, München 2003, s. 65–66, kap. 4.2 „Religion, Friede und Recht“.

²⁵⁾ Franz LAU – Ernst BIZER, *A History of the Reformation in Germany*, London 1969, s. 165–171.

Představa o velké celoevropské křesťanské koalici (zahrnující i Francii, polsko-litevskou unii a další evropské země) se sice nenaplnila, ale zásadní politický „obchod“ byl uzavřen. Šmalkaldská jednota i ostatní sympatizující luteránská knížata a říšská města zásadním způsobem podpořila tažení do Uher finančně i vysláním svých jednotek. Podobně silné vojsko vypravila i Habsburkové a tohoto tažení proti Osmanské říši se fyzicky zúčastnili i vojsko papežské. Bylo to poprvé (a vlastně naposledy) v evropských dějinách 16. století, kdy ve válce stála společně na jedné straně vojska Habsburků, německé luteránské opozice i fyzicky do boje vypravená armáda papežská. Konfesijní rozdíly nikomu nevadily, když bylo možné jasně vymezit společného nepřítele.

Toto tažení, které mělo trvat nanejvýš půl roku, bylo zahájeno na jaře 1542.²⁶⁾ Po očekávaném vítězném návratu se měl na podzim téhož roku konat všeobecný církevní koncil, přičemž papež Pavel III. přislíbil, že budou naplněny podmínky, které k účasti luteránské strany formuloval Martin Luther.

Přes obecnou deklaraci ochoty k vzájemné dohodě, která vyvolávala zvláště v německém prostředí velká očekávání a naději na dlouhodobé řešení stále se prohlubujících konfesijních rozporů, však každý z aktérů této velkolepé vojensko-diplomatické akce v pozadí preferoval vlastní mocenské zájmy. To se projevilo už v průběhu přípravy tažení (spory o velitelské funkce, tajné nabídky předkládané Ferdinandem I. tureckému sultánovi aj.). Zásadní zlom pak nastal v červenci 1542. Francouzský král František I. využil vypravení celoněmeckého vojska na uherskou frontu a zaútočil na císaře Karla V. masivní vojenskou invazí na pěti frontách na severozápadním okraji tehdejší Římsko-německé říše (v oblasti dnešního Nizozemí a Belgie), v severní Itálii a na španělsko-francouzském pomezí. K francouzskému útoku se na severozápadě Německa přidal i Vilém Klévský, který vedl s císařem územní spory. Pro další konfesijní vývoj však bylo podstatné, že této zásadní geopolitické změny využila i Šmalkaldská jednota. Zatímco francouzské a klévské jednotky bez většího odporu obsazovaly severozápadní okraj říše, anektovala armáda Šmalkaldské jednoty rozsáhlé teritorium Brunšvicka-Wolfenbüttelska pod záminkou ochrany svých členských měst Goslaru a Wolfenbüttelu před konfesijně motivovaným útlakem ze strany katolického knížete Jindřicha Brunšvického.²⁷⁾

Pro potřeby této studie není nutné podrobněji zmiňovat složitý kontext těchto konfliktů.²⁸⁾ Za této situace však bylo jasné, že složitě budovaná cesta ke konfesijní

²⁶⁾ Petr VOREL, *Habsbursko-osmanské soupeření v Uhrách v kontextu říšských a papežských dějin (Tažení křesťanského vojska k Budínu roku 1542)*, Český časopis historický 117, 2019, s. 935–991.

²⁷⁾ Gabriele HAUG-MORITZ, *Der Wolfenbütteler Krieg des Schmalkaldischen Bundes (1542), die Öffentlichkeit des Reichstags und die Öffentlichkeiten des Reichs*, in: Maximilian Lanzinner (ed.), *Der Reichstag 1486–1613*, Göttingen, 2006, s. 259–280.

²⁸⁾ P. VOREL, *Šmalkaldská válka*, s. 79–110.

dohodě se rázem uzavřela. Karel V. jednoznačně interpretoval vojenský zásah Šmalkaldské jednoty v Brunšvicku-Wolfenbüttelsku jako porušení uzavřených dohod z doby vyjednávání podmínek norimberského náboženského míru. V tom se s ním shodovali i luteránští teologové, kteří vyčítali svým politikům (ve vedení Šmalkaldské jednoty stál saský kurfiřt Jan Fridrich II. a vévoda Filip Hesenský), že prosazováním individuálních mocenských ambicí znehodnotili dlouholeté úsilí o dohodu s císařem.

Ale všechno zlé je k něčemu dobré. Francouzskou vojenskou invazi z léta roku 1542 využil Martin Luther a formuloval nový plán, jak politickými nástroji dosáhnout konfesijních cílů. Obranu proti francouzskému agresorovi (který byl ostatně katolík) definoval jako prvořadý německý národní zájem. Obrana Evropy před společným konfesijně vymezeným nepřítelem (Osmanskou říší) ustoupila do pozadí a nahradil ji nový společný nepřítel, definovaný kritériem nacionálním (Francie). Tato změna politického paradigmatu vedla luteránský tábor logicky k odklonu od hledání dohody na úrovni obecného koncilu (ten, již vyhlášený, na podzim 1542 papež Pavel III. stejně zrušil) a k preferenci vnitroněmeckého konfesijního řešení. V něm se myšlenka německé národní jednoty (intenzivně využívaná už při vzniku raně novověké Římsko-německé říše v 90. letech 15. století)²⁹⁾ měla stát integrujícím prvkem; silnějším, než rozdily konfesijní.

V průběhu roku 1542 se politická situace v Evropě zásadním způsobem změnila a velkolepé tažení koaliční křesťanské armády do Uher, které císaře Karla V. přestalo zajímat, skončilo úplným fiaskem. Papež Pavel III. začal s vítězíci Francií vyjednávat o společném postupu proti „neposlušné“ Anglii a František I. se obrátil na Sulejmana I., aby ho ve válce s Habsburky podpořil invazí tureckého válečného loďstva ve Středomoří. Naproti tomu císař Karel V. začal v Jindřichovi VIII. tušit možného spojence ve válce s Francií a snažil se získat papeže Pavla III. (respektive jeho diplomatický a finanční potenciál) zpět na svou stranu. Vůdčí politici Šmalkaldského spolku s radostí akceptovali Lutherem nabídnutou vizi německého národního sjednocení³⁰⁾ v obraně proti věrolomné francouzské invazi (František I. skutečně flagrantně porušil mírovou smlouvu z Nice z roku 1538).³¹⁾ Byli dokonce ochotni „svému“ císaři proti Francii vojensky pomoci, pokud se smíří s mocenskou dominancí Šmalkaldské jednoty v říši a akceptuje její územní zisky. V tomto kontextu jako by přestalo být i pro císaře konfesijní hledisko důležité; podstatný byl

²⁹⁾ Alfred SCHRÖCKER, *Die deutsche Nation (Beobachtungen zur politischen Propaganda des ausgehenden 15. Jahrhunderts)*, Lübeck 1974; Eberhard ISENMANN, *Kaiser, Reich und deutsche Nation am Ausgang des 15. Jahrhunderts*, in: Joachim Ehlers (ed.), *Ansätze und Diskontinuität deutscher Nationsbildung im Mittelalter*, Sigmaringen 1989, s. 145–246.

³⁰⁾ Scott C. DIXON, *Martin Luther and the German Nation: The Reformation and the Roots of Nationalism*, in: E. Doležalová – J. Pánek (edd.), *Confession and Nation*, s. 123–138.

³¹⁾ Frederic J. BAUMGARTNER, *France in the Sixteenth Century*, New York 1995, s. 120.

vojenský potenciál možného spojení. A tím se nakonec skutečně později stal ve válce proti Francii anglický král Jindřich VIII.

Na přelomu let 1542 a 1543 byla pro císaře Karla V. situace kritická především na německo-francouzské frontě. Tam prohrával, co se dalo, a zbytky jeho vojsk už jen bránily velké pevnosti. Na jihu, na frontě španělsko-francouzské, se vedly vleklé poziciční boje v okolí Perpignanu o kontrolu nad hlavní komunikační trasou mezi mořem a horským masivem Pyrenejí a boje o středomořské přístavy, do kterých na francouzské straně účinně zasahoval turecký admirál Barbarossa. Císař vítězil jen v Piemontu, kde mohly být dobře vycvičené španělské jednotky podporovány z ne-dalekého habsburského Milánska.

Tím si císař vytvořil jistý manévrovací prostor pro jednání s papežskými diplomaty, neboť stále měl Pavlovi III. co nabídnout. Jednání pro něj jistě nebyla příliš příjemná, neboť se vůči papeži ocitl v pozici prosebníka, který Pavla III. znovu (stejně jako před rokem 1538) žádal o zprostředkování mírové dohody s Francií.

Utajovaná osobní schůzka mezi císařem a papežem se odehrála v červnu roku 1543 v severoitalském městečku Busseto.³²⁾ Tam si oba mocnáři soukromě vyjasnili vzájemné priority, očekávané protislužby a cenu za politické angažmá papeže na císařské straně. Už tehdy musely být formulovány hlavní obrysy budoucí spolupráce, vedoucí ke spojenecké císařsko-papežské dohodě z června 1546.³³⁾

Ještě těsně před vypuknutím šmalkaldské války pokračovala politická jednání v Německu, i když na podzim 1545 už luteránská strana účast na koncilu jednoznačně odmítala. Konflikt se však personifikoval. Překážkou ke konfesijní dohodě se stala samotná osoba papeže Pavla III. a jeho systematická nepotická politika, která bránila jakékoli vnitřní reformě církve shora. A papež nemínil ustupovat ani o krůček, zvláště když měl uvnitř „své“ části Itálie vybudován robustní mocenský a kontrolní systém armády a inkvizice, ovládaný rodinným klanem Farnese (vlast-

³²⁾ P. VOREL, *Šmalkaldská válka*, s. 90–92, 110.

³³⁾ Tím lze vysvětlit i onen náhlý obrat krále Ferdinanda I. ve vztahu k náboženské reformě, kterou čeští teologové a politici připravovali už delší dobu. Vzájemnými rozmiškami promeškali zbytečně několik měsíců, kdy český král projevoval v těchto záležitostech vstřícnost, podobně jako Karel V. v říši při jednáních o norimberském náboženském míru roku 1542. Návrh náboženské reformy však Jan z Pernštejna předložil králi Ferdinandovi až koncem jara 1543. I když v Čechách nerozuměli náhlému obratu v králových postojích a zvláště Jan z Pernštejna si bral razantní odmítnutí návrhu konfesijní reformy (s odkazem na platná kompaktáta) hodně osobně, do širšího kontextu habsburské náboženské politiky tato králova reakce plně zapadá. Tuto epizodu z českých náboženských dějin zvláště zdůrazňují, neboť je podle mého názoru důležitá i z hlediska interpretace vzniku augšpurského interimu o pět let později. Viz Winfried EBERHARD, *Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinanda I. in Böhmen*, München 1985, s. 371–383; nověji Petr VOREL, *Velké dějiny země Koruny české VII*, Praha – Litomyšl 2005, s. 153–156 a k roli Pernštejnově TÝŽ, *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 2021, s. 162–166.

ních nemanželských potomků) a jeho spojenců. A navíc – císař mu byl zavázán za výraznou diplomatickou pomoc, která skutečně vedla k uzavření nové mírové dohody z Francií roku 1544. Papež také opakovaně nabízel masivní finanční a vojenskou podporu, pokud se císař rozhodne vůči luteránům v Německu zasáhnout vojenskou silou.

Přesné kontury alianční císařsko-papežské dohody se rodily delší dobu, ale s podpisem císař Karel V. skutečně vyčkával až do června 1546,³⁴⁾ kdy již bylo jasné, že k dohodě s říšskou luteránskou opozicí nelze dojít ani na úrovni teologické (poslední pokus o „vnitroněmeckou“ konfesijní dohodu skončil fiaskem),³⁵⁾ ani na úrovni politické. Klíčová politická jednání proběhla těsně před zahájením říšského sněmu v Řezně, kdy luteránská opozice otevřela i otázku možného odvolání Karla V. z císařského trůnu.³⁶⁾ Politickou sílu na to měla. Ve volebním kolegiu kurfiřtů získali zastánci luteránské reformace, k nimž se hlásil i kolínský arcibiskup, početní převahu 4:3. V době formálního zahájení říšského sněmu počátkem června 1546 tak už byla císařsko-papežská koalice rozhodnuta, že uskuteční vojenskou invazi do Německa. Císař prodlužováním sněmovních jednání v Řezně už jen oddaloval zahájení války, dokud se mu nepodařilo fyzicky dostat do německého vnitrozemí dostatečně silná vojska ze Španělska, Itálie a z Nizozemí.

Ponechme v tuto chvíli stranou samotný průběh konfliktu, který vešel do dějin jako tzv. šmalkaldská válka. Pro naše téma je však z těchto válečných dějů důležitá jedna okolnost. Ještě koncem roku 1546 došlo k mezi císařem a papežem k vážné roztržce. Jejím důvodem byly jak samotné aktivity papežského vojska na bavorském bojišti (pro císaře mělo vojsko, vyslané Pavlem III. do Německa, větší význam jen na počátku války), tak i nejasné plnění finanční podpory, ke které se papež roku 1546 zavázal ve spojenecké smlouvě.

Slibená vojenská podpora císaře proti luteránům vůbec nebyla zadarmo. Už v roce 1545 se císař a papežem dohodli na tom, že od vévodství milánského, kde vládl Karel V., bude oddělena významná územní enkláva jižně od řeky Pád, kterou do své přímé držby (jako vévodství Parma a Piacenza) získají členové rodu Farnese. Toto „dvojvévodství“ bylo koncipováno jako nové italské teritoriální knížectví, ve kterém by v budoucnu měla vládnout císařova nemanželská dcera Markéta, provdaná za papežova vnuka Ottavia Farnese (resp. jejich dva synové, dvojčata Karel

³⁴⁾ Ludwig PASTOR, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters V – Geschichte Papst Pauls III. (1534–1549)*, Freiburg ¹³1956, s. 566–568.

³⁵⁾ Jens-Dietmar COLDITZ, *Die Regensburger Religionsgespräche – Ein vorprogrammiertes Scheitern*, in: Martin Angerer u. a. (edd.), 1542–1992. 450 Jahre evangelische Kirche in Regensburg, Regensburg 1992, s. 71–78.

³⁶⁾ P. VOREL, *Šmalkaldská válka*, s. 199–202.

a Alexander, narození roku 1545). Za prvního vládce Parmy a Piacenzy byl však roku 1545 jmenován papežův nemanželský syn Pier Luigi Farnese.³⁷⁾

Za tuto transakci měl papež zaplatit masivní finanční podporou císařovy války v Německu:³⁸⁾ nejen přímou finanční subvencí ve výši 200 000 dukátů, ale také akceptováním císařova požadavku, že na financování války v Německu využije církevní příjmy ze španělských diecézí ve výši 500 000 dukátů. Papež sice do Německa vyslal silné vojsko, ale jeho financování se stalo spíše záminkou k tomu, aby rodinný klan Farnese (jehož příslušníci obsadili hlavní velitelské funkce) odčerpal finanční rezervy papežského státu, deponované v hlavní pokladnici na Andělském hradě v Římě.³⁹⁾ Také císařův požadavek na „španělské peníze“ (500 000 dukátů) papež ve finální verzi spojenecké dohody vypustil, takže císař byl nucen španělské zdroje na válku v Německu řešit půjčkou od církevních institucí, nikoli nevratnou dotací. Sám císař Karel V. pak krátce po skončení šmalkaldské války dokládal, že od papeže Pavla III. vlastně žádnou finanční pomoc neobdržel a že byl papežem oklamán.⁴⁰⁾ Proto se ani Karel V. necítil nadále vázán vůči členům rodu Farnese závazkem z roku 1545, týkajícím se Parmy a Piacenzy, zvláště když se papežův syn Pier Luigi Farnese počátkem roku 1547 aktivně angažoval v přípravě pokusu o svržení admirála Dorií, neformálního vládce Janova a hlavního habsburského spojence v námořní válce ve Středomoří.⁴¹⁾ Císař chtěl Parmu a Piacenzu zpět a nechal na podzim 1547 svými milánskými důstojníky papežova syna Piera Luigio zavraždit

³⁷⁾ Petr VOREL, *Za obnovu řádu v říši a pravé víry. Dočasně politické a rodinné spojenectví císaře Karla V. a papeže Pavla III. při vojenském tažení do Německa roku 1546*, Acta Societatis Scientiarum Bohemicae 3, 2018, s. 19–164, zde s. 71–74.

³⁸⁾ Ze starší literatury je často přejímán údaj, že papež Pavel III. podpořil císaře ve šmalkaldské válce částkou kolem 800 000 dukátů, viz např. Kenneth M. SETTON, *The Papacy and the Levant (1204–1571) III. The Sixteenth Century to the Reign of Julius III*, Philadelphia 1984, s. 484. Ta částka skutečně odpovídá peněžní podpoře, kterou papež v rámci červnové spojenecké smlouvy slibil. Reálné plnění těchto závazků však probíhalo úplně jinak, viz nejnověji P. VOREL, *Šmalkaldská válka*, s. 316–320.

³⁹⁾ Petr VOREL, *Funding of the Papal Army's Campaign to Germany during the Schmalkaldic War. Edition of the original accounting documentation „Conto de la Guerra de Alemagna“ kept by the Pope's accountant Peter John Aleotti from 22 June 1546 to 2 September 1547*, Theatrum historiae 21, 2017, s. 9–96.

⁴⁰⁾ Ještě 30. ledna 1547 císař požadoval na papeži splnění finančních závazků z červnové spojenecké smlouvy, zvláště zajištění slíbené částky 500 000 dukátů z majetku španělských církevních institucí. Viz Walter FRIEDENSBURG (ed.), *Nuntiaturberichte aus Deutschland 1533–1559 nebst ergänzenden Aktenstücken IX: Nuntiatur des Verallio 1546–1547*, Gotha 1899, s. 440–442, č. 131. Též viz Armin KOHLE (ed.), *Die Vermächtnis Kaiser Karls V. Die Politischen Testamente*, Darmstadt 2005, s. 69–97, č. 3.

⁴¹⁾ Hugh HARE, *An historical Relation of the Conspiracy of John Lewis, Count de Fieschi, against the City and Republic of Genoua in the Year 1547 I–II*, Edinburgh 1886; P. VOREL, *Šmalkaldská válka*, s. 297–299.

a z jeho rezidence v Piacenze odvézt dlouho strádaný farnesiovský poklad. Ostatní papežovi potomci (včetně císařova zetě Ottavia Farnese) se s podporou Francie a pochopitelně i papeže Pavla III. postavili milánskému vojsku na odpor, který vyústil v další z vleklých válek, na které byla severní Itálie v té době bohatá.⁴²⁾

Pro naše téma je však důležité, že v době, kdy Karel V. na říšském sněmu vyhlášoval augšpurský interim, považoval císař papeže Pavla III. jednoznačně za nebezpečného nepřítele, se kterým už vůbec nemá smysl o čemkoli jednat (vedl s ním válku a už čekal jen na jeho brzkou smrt). Tehdejší papež tedy neměl žádnou možnost obsah augšpurského interimu ovlivnit, stejně jako zástupci luteránské strany. Císař Karel V. vyhlásil náboženskou reformu jako světský vladař, bez účasti představitelů obou stran (katolické a luteránské), které před šmalkaldskou válkou nemohly dospět k vzájemné dohodě. Proto jsem si dovolil v názvu této studie označit augšpurský interim jako „*církevní reformu bez účasti představitelů církve*“. Byl to církevní zákon vyhlášený světskou mocí. A jeho návrh byl schválen říšským sněmem, nikoli na tridentském koncilu, jehož druhá fáze pokračovala (proti vůli císaře) v Boloni.

To byl zásadní precedens, pro který ve starší době nalézáme analogii jen v Čechách v roce 1485, a to s podobnou argumentací: kutnohorský náboženský mír přijal zemský sněm mimo jiné i s odůvodněním, že když nejsou vzájemné dohody v otázkách viry schopni teologové, rozhodne moc světská. Jenže v českém případě šlo o praktickou aplikaci starších kompaktát, nikoli o vyhlášení nějaké nové církevní reformy jako v případě augšpurského interimu.

Augšpurský interim vlastně ani nenavazoval na předchozí jednání, vedená mezi německými luterány a katolíky od 30. let 16. století až do Lutherovy smrti počátkem roku 1546. Byl pro všechny strany překvapením, i pro účastníky tridentského koncilu, kterým byl císařův záměr znám už od konce března 1548.⁴³⁾ Na závěrečné formulaci tohoto dokumentu se za stranu katolickou podílel naumburský biskup Julius Pflug,⁴⁴⁾ za stranu luteránskou pak Jan Agricola,⁴⁵⁾ luteránský teolog působící u dvora braniborského kurfiřta. Nikdo z nich ale nebyl původcem samotného augšpurského interimu, jehož hlavní zásady jsou obsaženy už ve výše zmíněném císařově prohlášení z 15. května 1548. Přijetím interimu se měla luteránská strana zavázat k akceptování všech původních sedmi svátostí (tradičně uznávala jen křest

⁴²⁾ María José Bertomeu MASIÁ, *La guerra secreta de Carlos V contra el Papa - La cuestion de Parma y Piacenza en la correspondencia del cardenal Granvela (Edición, estudios y notas)*, Valencia - Mursia 2009.

⁴³⁾ Hubert JEDIN, *Geschichte des Konzils von Trient III: Bologneser Tagung (1547/48) - Zweite Trienter Tagungsperiode (1551/1552)*, Darmstadt 2017, s. 197–215.

⁴⁴⁾ Hubert KIRCHNER, *Reformationsgeschichte von 1532-1555/1566: Festigung der Reformation, Calvin, katholische Reform und Konzil von Trient*, Berlin 1987, s. 90–91.

⁴⁵⁾ H. ANGERMEIER, *Reichsreform*, s. 20–21.

a eucharistii), měla obnovit většinu obřadů, praktikovaných v rámci katolické církve, odmítnout princip ospravedlnění prostřednictvím samotné víry a také akceptovat princip apoštolské posloupnosti, včetně autority papežské. Jako ústupek luteránské straně zahrnovaly hlavní principy augšpurského interimu možnost dvojí formy eucharistie („pod jednou“ i „pod obojí“) a redukci kněžského celibátu: kněží byli podle augšpurského interimu tolerováni sňatek.

Kde se tedy v císařově hlavě vzal ten jasnozřivý nápad, vyhlásit jednostranně takovou náboženskou reformu, která žádné ze zúčastněných stran nevyhovovala? Inspirační kořeny augšpurského interimu hledala pochopitelně už starší německá historiografie.⁴⁶⁾ Na toto téma postupně vznikla řada prací, které však nedospěly k přesvědčivému výsledku.

Za velmi nepravděpodobnou považuji dříve vyslovenou hypotézu,⁴⁷⁾ že císař Karel V. se řídil papežským doporučením, které obsahoval list z 25. října 1547, doručený mu papežským legátem kardinálem Sfondrato.⁴⁸⁾ Zdánlivou logiku tato návaznost má; ostatně sami současníci z řad luteránských teologů, pro které byl augšpurský interim nepřijatelný, spojovali císařův krok s dříve proklamovanými zájmy papeže Pavla III.⁴⁹⁾ Proč by ale císař Karel V. měl tehdy dávat váhu názoru papeže Pavla III., vůči kterému už v té době neskrýval otevřenou nenávist a vedl s ním v severní Itálii válku?

Necítím se pochopitelně povolán takto složité téma řešit, jen si dovoluji upozornit na další stopy, které by k zodpovězení této složité otázky mohly vést.

Vycházím z předpokladu, že pokud jasná odpověď na výše položenou otázku dosud nebyla během uplynulého století nalezena v německém prostředí, musíme hledat i jinde a pohlížet na onu problematiku nikoli jen z hlediska konfesijního, ale také mocenského. Tomu především odpovídá následný postup, tedy jak Karel V. jím vyhlášený augšpurský interim v praktické politice využil.

Je vcelku zjevné, že se pro něj stal nově vyhlášený náboženský zákon pouze nástrojem mocenským, který mu měl posloužit k otupení konfesijní opozice. Namísto „dočasného náboženského opatření“, které jen mělo otevřít cestu k dalšímu jednání (jak byl augšpurský interim vyhlášen na říšském sněmu a interpretován Bucerovi i Melancthonovi), začal Karel V. dodržování nových konfesijních pravidel v lu-

⁴⁶⁾ Walter FRIEDENSBURG, *Zur Vorgeschichte des Interim*, Archiv für Reformationsgeschichte 4, 1906/1907, s. 213–215.

⁴⁷⁾ Georg BEUTEL, *Über den Ursprung des Augsburger Interim*, Leipzig 1888, s. 67.

⁴⁸⁾ Walter FRIEDENSBURG (ed.), *Nuntiaturberichte aus Deutschland 1533–1559 nebst ergänzenden Aktenstücken X: Legation des Kardinals Sfondrato 1547–1548*, Berlin 1907, s. 163. G. BEUTEL, *Über den Ursprung*, s. 67.

⁴⁹⁾ Armin KOHLE, *Nikolaus von Amsdorf und das Interim*, in: Irene Dingel (ed.), *Nikolaus von Amsdorf (1483–1565), Leucorea – Studien zur Geschichte der reformation und der Luterischen Orthodoxie* 9, 2008, s. 135–152, zde s. 140.

teránském i kalvínském prostředí v letech 1548–1551 vynucovat silou, včetně vojenských zásahů.⁵⁰⁾ Vyvrcholením tohoto postupu se stalo vojenské obléhání Magdeburku, kde se po vyhlášení augšpurského interimu formovalo hlavní centrum nově se konstituujícího ortodoxního luterství.⁵¹⁾ Boj o Magdeburk se stal symbolickým ale i faktickým počátkem úpadku císařovy politické moci v Říšsko-německé říši,⁵²⁾ který vyústil mimo jiné i ve zrušení augšpurského interimu roku 1552.

Karel V. si ale musel být i po svém vítězství u Mühlberka vědom, že v Německu již není možné prosadit rekatolizaci a zničit již tři desetiletí se rozvíjející reformaci přímou silou.⁵³⁾ I proto se z jeho hlediska jevilo jako kontraproduktivní vyhlášení křížové výpravy s cílem zničit luteránství „ohněm a mečem“, se kterým v červnu 1546 do šmalkaldské války slavnostně vstupoval papež Pavel III.⁵⁴⁾ Pro německé prostředí musel císař navenek konfesijní charakter oné války zásadně odmítat, aby mohl pro své politické záměry získat spojení i na luteránské straně.⁵⁵⁾ To se mu v průběhu šmalkaldské války úspěšně dařilo.

I z tohoto důvodu nemohl bezprostředně po vojenském vítězství u Mühlberka zahájit otevřený rekatolizační tlak, i když by takový postup odpovídal konfesijnímu modelu, uplatňovanému (jak se tehdy jevilo úspěšně) ve Španělsku a jeho zámořských koloniích. Ve fázi expanzivního růstu hlavní evropské velmoci, kterou Španělsko v polovině 16. století nade vši pochybnost bylo, by jakékoli konfesijní odchylky představovaly nežádoucí jev, neboť by snižovaly efekt řízení tak velkého

⁵⁰⁾ Erwein ELTZ (ed.), *Der Reichstag zu Augsburg 1550/51*, Deutsche Reichstagsakten – jüngere Reihe 19, München 2005, s. 186–192, č. 66: Verzeichnis über die Durchführung des Interims in einzelnen Territorien – Brüssel, 1550 März 31.

⁵¹⁾ E. ELTZ (ed.), *Der Reichstag zu Augsburg 1550/51*, zde kap. IV/3 – Verhandlungen zwischen Karl V. und den Reichsständen über die Exekution der Acht gegen die Stadt Magdeburg, s. 1012–1060.

⁵²⁾ Christian WINTER, *Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V.*, Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften 4, 2010, s. 105–120.

⁵³⁾ Ferdinand SEIBT, *Karl V. und Konfession*, in: Christoph Strosetzki (ed.), *Aspectos históricos y culturales bajo Carlos V – Aspekte der Geschichte und Kultur unter Karl V.*, Madrid 2000, s. 146–158; Heinz SCHILLING, *Karl V. und die Religion. Das Ringen um Reinheit und Einheit des Christentums*, in: Hugo Soly (ed.), *Karl V. (1500–1558) und seine Zeit*, Köln 2003, s. 285–366.

⁵⁴⁾ Miguel LASSO, *La embajada a Roma de Juan de Vega (1543–47)*, Zaragoza 1944, s. 114; Giam-piero BRUNELLI, *L'opzione militare nella cultura politica romana: le relazioni papato-impero (1530–1557)*, in: Francesca Cantù – Maria Antonietta Visceglia (edd.), *L'Italia di Carlo V: guerra religione e politica nel primo cinquecento*, Roma 2003, s. 523–544, zde s. 538.

⁵⁵⁾ Tuto otázku shrnuje Gabriele HAUG-MORITZ, *Der Schmalkaldische Krieg (1546/47) – Ein kaiserlicher Religionskrieg?*, in: Franz Brendle – Anton Schindling (edd.), *Religionskriege in Alten Reich und in Alteuropa*, Münster 2010, s. 93–105.

soustátí. Struktury katolické církve potřeboval císař Karel V. nejen při správě již ovládaných evropských území (zejména na Pyrenejském poloostrově a v jižní Itálii), ale také při jejich rozšiřování v zámoří. I to byl jeden z důvodů, proč Karel V. koncem 20. let 16. století nevyužil své dočasné převahy nad svým tehdejší nepřítelem papežem Klementem VII. a neodpoutal svou konfesijní politiku od tolik kritizovaného renesančního papežství. Nutně potřeboval součinnost s vysokými španělskými preláty (kardinály, arcibiskupy, biskupy či představenými velkých klášterů), pocházejícími většinou z prostředí nejvýznamnější španělské a neapolské aristokracie. Ze soudobé účetní dokumentace máme ostatně poměrně věrně doloženo, že pravidelné příjmy španělských církevních institucí výrazně převyšovaly finanční aktiva, která z téhož území plynula do panovnické pokladny.⁵⁶⁾

Pro rychlé řešení náboženského rozkolu v Německu, které by zároveň skrytě otvíralo cestu k postupné rekatolizaci (neboť otevřeně tento záměr z politických důvodů Karel V. deklarovat nemohl) musel císař hledat radu mimo Německo, a to právě v prostředí španělské církevní reprezentace. To je právě ona „stopa“, na kterou bych rád touto studií upozornil, neboť ve starší literatuře nebyla dosud zohledněna.

V otázkách pravověrnosti byl v té době významným španělským církevním představitelem sevillský arcibiskup a kardinál Juan García de Loaysa y Mendoza, který působil jako nejvyšší představitel dominikánského řádu a také byl pověřen řízením španělské inkvizice. Jeho názor byl tedy i pro císaře určující, neboť postup, který kardinál Mendoza akceptoval jako adekvátní vzniklé situaci, nemohl být nikým zpochybňován. Z náhodně dochované zmínky, kterou americký historik Hans J. Hillebrand cituje spíše jako kuriozitu,⁵⁷⁾ ovšem jasně vyplývá, co kardinál Mendoza císaři Karlu V. doporučoval: jako vhodný doporučuje postup, který uplatnil jeho bratr Ferdinand v Čechách.

Z kontextu není zřejmé, zda měl kardinál Mendoza obecně na mysli podporu kompaktního utrakvismu či konkrétně postoj Ferdinanda I. roku 1543, kdy král (s odkazem na platnost kompakť jako zemského zákona) zásadně odmítl v Čechách akceptovat náboženskou reformu, legalizující radikálnější novoutrakvisty (ovlivněné myšlenkami luteránské reformace) a jednotu bratrskou. Ale samotná inspirace českým prostředím svou logiku má. Po sto letech nesnadného soužití dvou zemských konfesí dospěl kompaktní utrakvismus do fáze, kdy se stal pro krále Ferdinanda I. účinnou obranou proti šíření radikálnějších směrů reformace.⁵⁸⁾ Čeští kompaktní utrakvisté („starokališníci“) sami sebe považovali za sou-

⁵⁶⁾ Vicente DE CADENAS Y VICENT (ed.), *Dos años en la vida del emperador Carlos V (1546-1547). Vistos por los embajadores Venetos, por sus atribuidas „Memorias“, y la batalla de Muhlberg por sus propios escritos*, Madrid 1988, s. 63–71.

⁵⁷⁾ Hans J. HILLEBRAND, *The World of the Reformation*, New York 1973, s. 90.

⁵⁸⁾ P. VOREL, *The Importance of the Bohemian Reformation*, s. 175.

část katolické církve a uznávali apoštolskou poslušnost. Pro katolickou církev tedy představovali v českém a moravském prostředí (neboť jinam vliv kompaktátního utrakvismu nesahal) významného spojence v konfesijních střetech od samotného počátku luteránské reformace v Německu.⁵⁹⁾

Můžeme pochopitelně namítnout, že španělský kardinál jen těžko mohl znát české prostředí natolik dobře, aby mohl dávat svému králi dobré rady. To jistě. Nicméně osobní zkušenosti s reálnou náboženskou situací v Čechách měli jiní významní preláti z řad kardinálů, takže se mohlo jednat o zprostředkovaný přenos informací. V tomto kontextu nejvýrazněji vystupuje do popředí kardinál Giovanni Girolamo Morone. Tento významný představitel římské kurie strávil řadu let jako papežský legát u habsburského dvora a měl s českým utrakvismem osobní dlouhodobou zkušenost. Netajil se názorem, že česká konfesijní „anomálie“ už není katolické církvi nebezpečná, a dokonce může posloužit jako obrana proti šíření radikálnějších reformních směrů. K osobě kardinála Moroneho se ještě vrátím v závěru této studie.

O možné roli českých kompaktát jako inspiračním zdroji augšpurského interimu dosud starší historiografie vůbec neuvažovala. Horst Rabe, nejvýznamnější z německých historiků druhé poloviny 20. století, zabývající se speciálně okolnostmi vzniku augšpurského interimu, vůbec neregistruje starší existenci dvojvěří v sousední zemi, i když se českému kontextu věnuje v případě stavovského odboje roku 1547 či měnového vývoje.⁶⁰⁾ Svým způsobem tak toto téma uzavřel i pro jiné badatele, pro které stále představuje cenná Rabeho monografie východisko k širším komparacím.⁶¹⁾

Důvody, které mne vedly k předběžnému formulování této hypotézy,⁶²⁾ jsou tři. První je výše připomenutá zmínka o stanovisku kardinála Mendoza, zaznamenaná Hansem J. Hillebrandem. Neměl jsem dosud možnost tuto informaci ověřit z přímého pramenného zdroje, takže její váhu nemohu považovat za dostačující. Máme ale k dispozici i další podpůrné argumenty. Druhým důvodem je věcná shoda. Augšpurský interim nabízel nekatolíkům v Římsko-německé říši v podstatě jen to, čím se od katoliků lišili čeští „starokališníci“: tedy „kalich“ (přijímání pod obojí) a sňatky kněží. Stejně jako v případě kompaktát byla i v augšpurském interimu zakotvena přímá papežská poslušnost v případě kněžského svěcení. Třetím důvodem je vztah krále Ferdinanda I. k otázce dvojvěří. České země v roce 1548 nebyly

⁵⁹⁾ Z. V. DAVID, *Finding the Middle Way*, s. 112–114, 141–142.

⁶⁰⁾ H. RABE, *Reichsbund und Interim*, s. 127, 145, 180, 334, 341–342, 353–356.

⁶¹⁾ Maciej PTASZYŃSKI, *Beginning or End of the Reformation? Reactions to the 1548 Augsburg Interim in Poland*, in: Joachim Bahlcke – Beate Störckuhl – Matthias Weber (edd.), *The Luther Effect in Eastern Europe: History, Culture, Memory*, Oldenbourg – Berlin – Boston 2017, s. 53–61.

⁶²⁾ P. VOREL, *The Importance of the Bohemian Reformation*, s. 177.

z hlediska státoprávního součástí Římsko-německé říše,⁶³⁾ takže usnesení říšského sněmu neměla v Praze žádnou váhu. Král Ferdinand I. tedy aplikaci augšpurského interimu v Čechách řešit nemusel, ani nemohl. Po potlačení stavovského odboje roku 1547 použil jako argument platné zákonné normy, týkající se konfesijní situace, které se zavázal dodržovat ve svém volebním reversu: tedy obecný rámec tradičního dvojvěří (kompaktáta) a proti jednotě bratrské směřující svatojakubský mandát, vydaný jeho předchůdcem Vladislavem II. Jagellonským už v roce 1508. Král Ferdinand I. byl zastáncem postupné rekatolizační politiky, pro kterou bylo odmítnutí jakýchkoli „novot“ a konzervativní setrvávání na kompaktním modelu konfesijního uspořádání snadnější cestou než uplatňování nějakých nových nařízení.

Oba habsburští bratři postupovali ve střední Evropě v konfesijních otázkách v souladu. Rozdíl byl však v tom, že císař Karel V. volil ofenzivní postup (schválení nového konfesijního zákona a jeho prosazování mocenskými prostředky), zatímco král Ferdinand I. mohl reagovat pro něj snadnějším obranným postupem (trvat na formálním *statu quo* a nepřipustit legalizaci změn). Bylo by tedy logické, pokud by císař Karel V. při formulování hlavních zásad augšpurského interimu vycházel ze středověkých českých kompaktát, která se v té době osvědčila jeho mladšímu bratrov jako vhodný nástroj konfesijní politiky.

Jistou komplikací však v té době představoval papežský dvůr. Jakákoli konfesijní anomálie (tedy jak česká kompaktáta, tak i augšpurský interim) byla v rozporu s náboženskou politikou papeže Pavla III., tak jak se jeho (zásadně negativní) vztah k reformaci vyvíjel od roku 1543. Nesmiřitelný mocensko-politický rozkol, který se mezi císařem a papežem vyhrotil v roce 1547, však fakticky znemožňoval jakoukoli dohodu i na konciliární úrovni. Ozvěny středověkého zápasu o investituru v tomto vztahu stále rezonovaly. To se zásadně nezměnilo ani po smrti Pavla III., neboť jeho následovníci na papežském stolci, Julius III. a Pavel IV., v tomto směru na Pavla III. navazovali. Zostřená protireformační politika za pontifikátu Pavla IV. postihla i kardinála Moroneho, jehož názory na možnou vstřícnost vůči požadavkům nekatolíků vedly k obvinění z podpory hereze a uvěznění v roce 1557. Po dvouletém očekávání vykonání rozsudku jej od hrozby veřejného upálení na hranici osvobodila až papežova smrt. V nové papežské volbě uspěl „habsburský“ kandidát Jan Angelo Medici, který byl ve střeoevropských poměrech dostatečně zběhlý, protože se vedle jiných diplomatických úkolů účastnil spolu s papežskou armádou výše zmíněných vojenských tažení do Uher roku 1542 a také tažení proti Šmalkaldskému spolku (1546). Bezprostředně po svém nástupu na Petrův stolec, na který zasedl jako papež Pius IV., nechal kardinála Moroneho z papežského vě-

⁶³⁾ Petr VOREL, *Státoprávní vyčlenění českých zemí ze Svaté říše římské (Důsledky říšské reformy Maxmiliána I.)*, Český časopis historický 111, 2013, s. 743–804.

zeni propustit. V závěrečné fázi tridentského koncilu (1562–1563)⁶⁴⁾ se stal právě Morone jedním z hlavních tvůrců návrhu na reformu katolické církve,⁶⁵⁾ formulovaného i s ohledem na zájmy císaře Ferdinanda I.⁶⁶⁾ V otázce eucharistie bylo sice schváleno jako hlavní forma přijímání „pod jednou“, ale s možností regionálních výjimek. To byl významný kompromis, který umožnil císaři Ferdinandovi dále jednat o formálním uznání (resp. obnovení) utrakvistických kompaktát jako jedné z oněch regionálních výjimek pro specifickou formu katolické církve, kterou představovali čeští kompaktátní utrakvisté (1564).⁶⁷⁾

V té době už ale v Čechách představovala pozdně středověká kompaktáta z konfesijního hlediska nepřijatelný anachronismus, který prosazoval císař Ferdinand I. ve svém zájmu. Kompaktáta proto skončila nedlouho po císařově smrti podobně jako augšpurský interim v říši: jejich platnost byla roku 1567 zrušena rozhodnutím zemského sněmu, tedy politickou (nikoli konfesijní) dohodou. I v případě augšpurského interimu bylo totiž ukončení jeho formální platnosti výslednicí politické, nikoli konfesijní dohody. Pravda, v samotné preambuli augšpurského interimu se uvádí, že jeho platnost skončí, až se na církevním koncilu dohodne vzájemný kompromis mezi katolíky a luterány. K tomu ovšem nemohlo bezprostředně po roce 1548 dojít ani v rámci „boloňské“ fáze koncilu, ani v druhém koncilovém období, probíhajícím za pontifikátu Julia III. v letech 1551–1552.⁶⁸⁾ Faktickou rezignaci Habsburků na prosazování augšpurského interimu přinesly až tzv. pasovské mírové smlouvy z roku 1552.⁶⁹⁾

Nemyslím, že bychom mohli objevit dosud neznámý autentický dobový pramen, ze kterého by jednoznačně vyplývala přímá inspirace augšpurského interimu českými kališnickými kompaktáty. Těch nepřímých indicií a shod je však podle mého názoru dostatečné množství pro to, aby tato eventualita byla podrobena širší analýze.

⁶⁴⁾ Hubert JEDIN, *Geschichte des Konzils von Trient IV: Dritte Tagungsperiode und Abschluß – Zweiter Halbband: Überwindung der Krise durch Morone, Schließung und Bestätigung*, Darmstadt 2017, s. 3–28, 134.

⁶⁵⁾ Philipp HELLE, *Die Konferenzen Morones mit Kaiser Ferdinand I. und ihre Einwirkung auf den Gang des Trienter Konzils*, Bonn 1911.

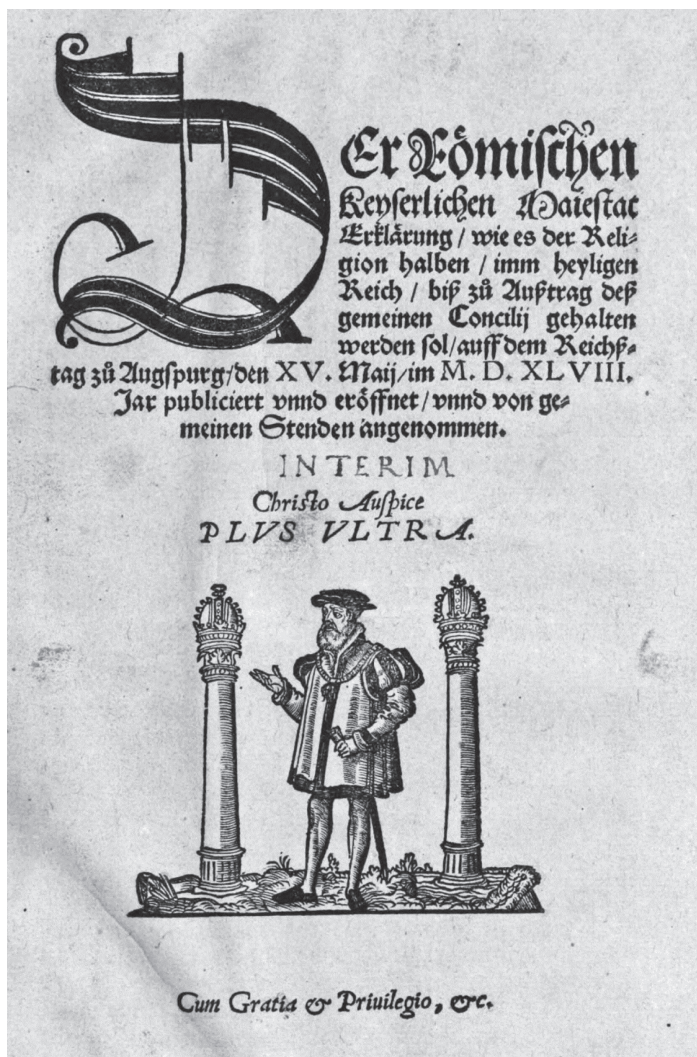
⁶⁶⁾ Theodor Bruno KASSOWITZ, *Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinand I. auf dem Konzil von Trient*, Wien 1906.

⁶⁷⁾ František KAVKA – Anna SKÝBOVÁ, *Husitský epilog na koncilu Tridentském a původní koncepcí habsburské rekatolizace Čech. Počátky obnoveného pražského arcibiskupství 1561–1580*, Praha 1969; Jaroslav PÁNEK, *Stavovská opozice a její zápas s Habsburky 1547–1577*, Praha 1982, s. 59–65.

⁶⁸⁾ Tuto interpretaci přináší G. BOSSERT, *Das Interim in Württemberg*, s. 149–172. Též viz H. JEDIN, *Geschichte des Konzils von Trient III*, s. 398–399.

⁶⁹⁾ Gerhard BONWETSCH, *Geschichte des Passauischen Vertrags von 1552*, Göttingen 1907.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Titulní strana oficiálního německého překladu augšpurského interimu, vydaného v roce 1548 v tiskárně J. Schöffera v Mohuči, Österreichische Nationalbibliothek Wien, sign. 78 A 63

Petr Vorel

THE ECCLESIASTICAL REFORM WITHOUT THE PARTICIPATION OF THE CHURCH REPRESENTATIVES.

The Augsburg Interim of 1548 as Emperor Charles V's Tool of Power

SUMMARY

For a long period, the author of this contribution has been studying the issue of confessional-political development in Central Europe in the middle of the 16th century and the long-term conflict between Lutheran opposition in the Roman-German Empire and the Habsburgs. In 2021, he published a monograph about this topic in which he introduced a new perspective on circumstances surrounding the origins and development of the so-called Schmalkaldic War (1546–1547) in a broader European context. One of the direct consequences of this conflict was the emperor's attempt to introduce a new organization of confessions in the Roman-German Empire, the Augsburg Interim of 1548. By this decree, Emperor Charles V attempted – by means of minor concessions – to incorporate the Lutheran Reformation back into the structure of the Catholic Church. Charles V perceived it mostly as a tool of power that he wanted to use to strengthen his power within the Roman-German Empire and for its inner reform that was under preparation. The main consequence of the Augsburg Interim – which was repealed as an imperial law already in 1552 – was a split within the Lutherans, as there existed two approaches to this document: Philipp Melanchthon and Martin Bucer recommended to temporarily accept the Augsburg Interim so that the political situation would calm down. To make it more acceptable for the Lutherans, Melanchthon labelled certain passages of the Augsburg Interim “insignificant” (“adiaphora”). This compromise stance was criticized by a group of Lutheran theologians led by Matthias Flacius. He referred to Luther's original teaching, refused all concessions and formulated the basis of Lutheran orthodoxy. As a result of these disputes pertaining to the interpretation of the Augsburg Interim (the so-called “adiaphoric disputes”), two main branches came to exist within the Lutheran Reformation – the Philippists and the Flacians.

The Augsburg Interim was created by the decision of the secular power and was declared a law at the Imperial Diet. At that time, its content was not confessionally

acceptable neither for Lutherans nor for Catholics. Older historiography, especially the German one, has been searching for sources that inspired Emperor Charles V to make such an unexpected decision. Arguments that have been published so far refer to the then theologians of the Lutheran and Catholic sides within the Roman-German Empire and they are not very convincing. The author of this study focuses on other connection that has not been considered at all within the German historiography. The author excludes Pope Paul III's influence on the creation of this document. According to the author, the Augsburg Interim was inspired mainly by principles of Bohemian compact Utraquism. In order to support his hypothesis, the author presents three main arguments for the experts: The first, there exist sources of Spanish origin according to which an important representative of the Catholic Church, Cardinal Íñigo López de Mendoza y Zúñiga, recommended Emperor Charles V to take a similar approach to the issue of dual faith as employed by his brother Ferdinand in Bohemia. The second, the Augsburg Interim allows Lutherans in Germany only those things in which the compact Utraquists in Bohemia differed from Catholics – that is a different form of the Eucharist (i.e. “communion under both kinds”) and the possibility for priests to marry. The third, subsequent successful effort of King Ferdinand and Cardinal Giovanni Morone to get a re-confirmation of compact Utraquism as an acceptable form of the Catholic Church during the final phase of the Council of Trent. They were both well aware that the Bohemian compacts could be interpreted as a tool against dissemination of more radical branches of the Reformation and they employed this tool with a temporary success.

Translated by Daniela Reischlová